
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 1, 2007 (год. XVI), ISSN 0861-7902

СТАТИИ

Иван РАДЕВ

ХУДОЖЕСТВЕНОТВОРЧЕСКАТА НИ ИНТЕЛИГЕНЦИЯ – ПРЕД ИЗКУШЕНИЯТА И АЛТЕРНАТИВИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЖИВОТ* (Литературно-публицистичен паралел)

Данный текст является попыткой провести параллель между позицией и гражданским поведением болгарской интеллигенции в трех ситуациях кардинальных политических перемен: после 1878 г., после Девятого сентября 1944 г. и после Десятого ноября 1989 г. Анализ этих проблем позволяет прийти к выводу, что во всех трех ситуациях интеллигенция поддается искушениям Властью, теряет часть своей независимости и миссию лидера, все активнее играя обслуживающую роль и способствуя собственной маргинализации в национальной жизни.

1. “Синдромът на властова недостатъчност” като наследство от Възраждането

Знае се, че до кардиналната политическа промяна през 1877–1878 г. българската интеллигенция няма свой официален статут. Не разполага и с регламентиращи дейността и съсловното ѝ присъствие норми и права, особено в полето на държавността и нейните институции. Получаващите

* Академично слово, произнесено от автора на 31.10.2006 г. по повод на удостояването му с титлата “Доктор хонорис кауза” на Русенския университет “Ангел Кънчев”.

дипломите си в широкия спектър на модерното европейско образование възрожденци – завърнали се на родна земя – са принудени да потулят дипломи, натрупан опит, амбиции, талант, интелектуален потенциал и да се превърнат в скромни учители или търговци. А те са завършили медицински, филологически, богословски и исторически факултети в престижни университети в Германия, Франция, Русия, Австрия, в Чехия, Румъния и Сърбия, завършили са консерватории и академии, изявили са се в областта на философията, математиката и политехниката...

В замяна на това – и въпреки това! – тази интелигенция още през 20–30 години на 19 в. си изгражда ядро, което генерира интелекта и енергията на българската общност и чрез най-активните си личности постига свой устойчив облик и съзнание за водаческата си мисия. Процесът на съсловно обособяване и формиране на интелектуален елит през следващите десетилетия се задълбочава, като излъчва безспорни примери на пълна отдаденост, граничеща със самопожертвователност, дори и в сфери, където няма място за конфликти и сражения, каквито са просветното дело и книжовността – да кажем, Васил Априлов или йером. Неофит Рилски, Петко Славейков или Любен Каравелов, да не говорим за Раковски, Васил Левски и Богев. Същата убеденост и нагласи откриваме и у възрожденците от “третия ред”: получилия образованието си в Чехия Ангел Кънчев, в Манчестер – Тодор Лука Лефтеров, неполучилите го в припознат просветен център – Отец Матей Преображенски, завършил живота си в навечерието на Априлското въстание, даскал Христо Драганов, убит при загадъчни обстоятелства от турската власт в Русе през 50-те години, Бачо Киро Петров и Цанко Дюстабанов, обесени в Търново.

Оставена сама на себе си, без възможност за нормална и пълноценна социализация на представителите си в духа на лични нагласи, талант и професионална подготовка, за възрожденската ни интелигенция остава единственото предимство, че селекцията се осъществява естествено, без намесата на институциите и държавата, – при жестоки, изключително тежки и отчайващи условия. Това ѝ осигурява жилавост и етноцентрична характеристика, плътно придържане към потребностите на българския живот. Тя дава своите жертви, плаща за своите илюзии, но достойно защитава себе си.

Поставям тук въпроса за съдба и статут не за да правя цялостен обзор на състава и ролите на художественотворческата ни интелигенция. Занимава ме само аналогията между нейните позиции в три от екстремните ситуации, които я изправят пред съдбоносен избор. И то, като имам предвид

най-вече писателската общност, без да се наемам да твърдя, че преценките имат по-широка валидност. Отправната ми точка са трите времеви отрязъка, чиято основна черта е преломността:

- а) след 1877/1878;
- б) след Девети септември 1944;
- в) след Десети ноември 1989–1990.

Всеки от тях маркира качествено нови моменти в социално-психологическата структура и статут на художественотворческата ни интелигенция, свързани с промени и размествания, с алтернативи и изкушения, с изпитания за съвестта и съзнанието за собствена мисия, за обслужваща роля и суверенни цели. Съпоставката предизвиква определен интерес въз основа на смисъла, морала и последиците от гражданското ѝ поведение.

Основанията за тази аналогия са от по-общ, институционален характер. Онова, което сближава тези времеви отрязъци, е, както вече отбелязах, ситуацията на повратност, на взривяване на статуквото, за което говори Ю. Логман, на опит за кардинално пренасочване на руслото на живота. Но и в последиците си те крият възможности за реализацията на сходни рефлексии, както и не по-малко показателната практика, която В. Шкловски обозначава като “несходства на сходното”. Защото преломността на времето и кардиналното разместване на социалните пластове в рамките и на трите периода видимо рефлектират върху манталитета, самочувствието и самосъзнанието на интелигенцията ни, като я поставят в екстремна ситуация, принуждавайки я алтернативно да определи своите позиции и отношение към ставащото в политическата сфера. Това се отнася както за поведението на нейния “пълнен списъчен състав” в обществото и в практиката на духовния живот, така и за създаваната от нея литература спрямо истините за времето с налагания му художествен образ.

Преди да дам път – по необходимост сбито и конспективно – на изводите, които провокира тази аналогия, ще припомня няколко принципни положения.

Първо – има се предвид общият масив от поведенчески актове и прояви на интелигенцията като цяло, имат се предвид не изключенията, а основните насоки и цялостната нагласа, върху които се създава и възприема литературата като израз и покритие на манталитета и съзнанието за автономност и зрелост на интелектуалния елит на нацията.

Второ – формулираните тук обобщения с техния конкретно-творчески смисъл, ако засягат механизмите на естетическото съзнание на българина, се превръщат в отправна точка за изводи над характерологията и

социологията на нашата интелигенция, за осмисляне хоризонтите на националното художествено мислене в духа на гражданско-възпитателните му функции и продуктивност.

Трето – предлаганото изложение би трябвало да се приеме и като предварителен, конспективен тезис – опит за изясняване на механизма, по който българската литература на Новото време овладява човешкия свят чрез българското му “лице”. Възможно е то да породи дискуссионност и несъгласия. А те пък от своя страна да се окажат необходимият коефициент за узаконяване на прокарваната гледна точка. Или пък – нейният коректив в насоките на по-нататъшното ѝ уплътняване и защита...

Четвърто – известно е в какво се изразява сходството в обществено-политическата ситуация у нас след 1878, 1944 и 1989 година. Веднага ще добавя – трябва да имаме съзнанието, че тези сходства са с различен знак, с несхождащ си обществено-политически и социален заряд в историческата перспектива пред българския народ. Но за нас в случая е важен културно-историческият “превод” на тази ситуация. В какво се изразява той, съотнесен към манталитета и мисията на художественотворческата ни интелигенция? В каква светлина ни се разкрива тя, когато е принудена да се включи, да поеме своя дял и своята отговорност чрез прякото си гражданско присъствие, чрез естетическия образ на ставащото?

* * *

Освобождението на България през 1878 г. поставя в драматична ситуация оцелялата възрожденска интелигенция не толкова със самите си непосредни прояви и измерения, колкото с последиците си. Участието ѝ в катаклизмите на войната е сериозна проверка, но и естествено продължение на проверката, чрез която тя е защитавала ролите си вече от няколко десетилетия – в принудителна политическа емиграция, в съзаклятническите форми, в движението за религиозно-духовни свободи... Не случайно – било в общата напрегната атмосфера, било и в сраженията – са въввлечени Петко Славейков, Павел Бобеков, Любен Каравелов, Иван Вазов, Найден Геров, Стефан Стамболов, Добри Войников, Марин Дринов, Светослав Миларов, Георги Данчов – Зографина, Васил Друмев.

Истинската драма обаче се откроява не тогава, а по-късно, в сблъсъка на същата тази, формирана при възрожденските условия интелигенция, с новите порядки и установяващия се тип отношения на 80–90-те години. Тази драма е онагледена от съдбата на всеки от вече посочените, а и на непосочените (Илия Блъсков, Тодор Икономов, Георги Живков, Константин

Величков, Недьо Жеков, Захари Стоянов...), тя налага отпечатък и върху цялостното ѝ поведение като тип присъствие, като форма на участие в целокупния публичен живот.

Някак закономерно и неусетно – било заради получено образование, заради вече изявени качества и отвоювана популярност, било заради предварително установени контакти или заради липса на подготвени личности – много от оцелелите представители на възрожденската ни интелигенция в новосъздалите се условия биват потърсени, за да се включат във Властта. Но трябва да предположим, че те пък – за да дадат съгласието си, за да приемат “офертата” – имат свои мотиви и психологически основания, чрез които проговаря вече упоменатият “синдром на властовата недостатъчност”, натрупвана от съсловието през цялото ни Възраждане. Можем със сигурност да приемем, че до Освобождението (1877–1878) за българската интелигенция Властта не е алтернатива, не е изкушение. Тя е само жажда и носталгия, проявленията на които са видими и безспорни поне в два основни аспекта:

1) Набиращият скорост ренесансов процес през 19 век – с разширените си духовни хоризонти, равнище на социален опит и “склад” от познания – разтваря все повече “ножицата” между регламентирани и реалните права на българската интелигенция спрямо нейния интелектуален и професионален потенциал в насоките на държавническото начало и властовите форми.

2) Спонтанно битуващата колективна “носталгия по властово присъствие” в достатъчно на брой и степен на показателност случаи тразира пътища за своето конкретизиране и персонализация. Тя започва да търси излаз в публичното пространство – да формира психология, да подхранва надежди, да заляга в “проекти”... И го проявява – в едни от случаите чрез практически жестове и персонализиране в машабните политически движения от ранга на “Велчовата завера”, “Привременното правителство” начело с Раковски, Старозагорския комитет при подготовка на въстанието от 1875 г., “Привременното правителство” в Панагюрище през Априлското въстание.

Във връзка с първото упоменато събитие – Българското въстание от 1835 г., като доказателство ще се позова на две свидетелства. Заслужилият за процесите на Възраждането във Велико Търново Стоянчо Ахтар – също съзаклятник в подготвяната Завера, според Пандели Кисимов по-късно иронизирал Велчо Атанасов – Джамджията, че предварително мислел за властта, че се виждал в ролята на “Княз Търновски”. Малкият тогава Петко

Славейков запомня текста на “оплаквачката” от страна на жената на един от обесените – Колю Гайтанджията. Той гласи: “Коле, Коле, ти какво казваше, а каква излезе... Ти ми казваше, че големец ще станеш, паша ще бъдеш, а сега те на дараджа закачиха, Велчо – везир щеше да става, а сега и той с тебе на дараджата...”

В други от случаите носталгията по властова изява проговаря чрез авторските гласове и проявленията на персонажа в текстовете на създаваната художествена литература. Примери предлага епископ Софроний Врачански с епизоди от “Житие и страдания грешнаго Софрония”, както и фрагменти от неговото “Възвание към българския народ” и от “Изложението” му до ген. Кутузов по време на руско-турската война от 1806–1812 г. Робът е преодолял господаря си и започва да изнемогва, връхлитан постоянно от посегателствата над личното и националното му достойнство, от невъзможността му да бъде Той.

Друг книжовник – Кирил Пейчинович, в книгата си “Огледало” от 1816 г., едва успява с библейска реторика да прикрие овладялото го възмущение от унаследената и продължаваща практика на поругавана чест и достойнство, на потискани жестове за суверенно присъствие: “А защо се мучимо на овой век, защо постимо, защо се кръщаемо, защо се закопуемо, защо за душа давамо, защо от други вери мучени будемо, защо зелено не носимо, защо хубаво не носимо, защо от турци по-мало сборимо, защо къде ни яхат и газят търпимо, защо?”...

Примерите може да ни ги предложи и наследството на архим. Неофит Бозвели, публицистиката на Петко Славейков, да не говорим за изповядваното от Г. С. Раковски, Л. Каравелов и Хр. Богев. Ето как и Захари Стоянов гледа на този въпрос: “Думата ни е за участта на българската интелигенция... Ако турското правителство, наместо да преследва младите сили на България, беше им отворило път към различни граждански и военни служби... Турция и до ден днешен щеше да си съществува, и до сега полумесецът щеше да се развява в София и Пловдив...” (Вж. *Съчинения в три тома*, 1965, т. 1, гл. 5, с. 211).

Често привличаният пример с Васил Левски, който на въпроса “Каква служба?...”, зададен му от шопите в Софийско, отговоря “Никаква. Ще ида у други поробени народи да правя това, което правя тука сега.”, не променя картината. Като една от митологизациите на Ив. Вазов – защото той в свой разказ вмъква този отговор на Апостола – тази е в посока на същността на конкретната личност Васил Левски. И то изречена от литературата в следосвобожденско време, с пример от кръга на убитите, а не на живите.

Властта като реална алтернатива и изкушение застава пред интелектуалния ни елит след Освобождението не веднага и автоматично! И не като спекулативно използвана последица от политическата промяна. Всичкото това се оказва процес – разположен не само във времето, но и в психологията, в манталитета на активизиралата се в българския политически живот интелигенция. Процес, в който нерядко – било открито, било скрито и ненатрапващо се – напомнят за себе си възрожденските идеали, формираната във възрожденска среда съвест на отделната личност, в сблъсъка им с афиширащите “правата” си нов морал и нововъзникнали изкушения на властта...

От една страна, психографията на явлението откроява “срещата” на бъдущия възрожденски “синдром на властовата недостатъчност” с неприкритата готовност и естествено откритолия се шанс при новите условия интелигенцията да поеме политически и държавнически роли, да бъде неотделима от властта, да доизпълни отредената ѝ мисия, като се реализира във властта. Още в списъците на Учредителното събрание попадат редица нейни представители – П. Р. Славейков, Найден Геров, Драган Цанков, Васил Друмев, Цани Гинчев, Тодор Икономов, Никола Михайловски, Васил Попович, Димитър Маринов, Тодор Бурмов, Иван Касабов, Тодор Станчев... Но реакциите и позициите на всеки от тях са нееднотипни, картината е нееднозначна и противоречива. Тя трябва да бъде “разчетена” както на естествения си фон – възрожденските идеали, морал и парадигми на житейско поведение, така и в тясна връзка с обективния диктат и установяването на новите нрави и норми на публичен живот.

Показателно е, че генерацията възрожденци – книжовници, поети, публицисти, включили се в политическия живот непосредствено след Освобождението – остава вярна на готовността си да служи на Властта. Оказва се, че и Властта не може без тях. Говоря за Петко Славейков, който е бивал политически лидер, председател на Народното събрание, министър на просветата, на вътрешните работи; за Васил Друмев, който е бивал министър-председател, министър на просвещението; за Стефан Стамболов, който е бивал политически лидер, председател на Народното събрание, министър-председател; за Иван Вазов, който е бивал председател на Окръжен съд, депутат в Областното събрание, министър на просвещението; за Константин Величков, който е бивал председател на Окръжен съвет, депутат в Областното събрание, министър на просветата; за Захари Стоя-

нов, който е бивал политически лидер, зам.-председател и председател на Народното събрание...

В една по-друга позиция по степен на ангажираност с изкушенията на Властта, но в същата насока, ни се разкриват по-скромните представители на оцелялата възрожденска интелигенция в лицето на Илия Блъсков, Цани Гинчев, Св. Миларов, Димитър Маринов, Радко Радославов, Недю Жеков, Тодор Станчев. В началото и тях ги срещаме като “председатели”, “началници” и “членове” на “окръжни”, на “общински” съвети, съдилища. Но проговорили разочарования, проговорила съвест или съзнание за разминаване между очакваното и реалността в политическия живот и държавническите институции си казват думата. Последиците са стъписване, отказ, отдръпване... Така още през Възраждането често осмиваният заради слабите си драми книжовник Тодор Станчев най-неочаквано проявява характер и в знак на несъгласие с целите и задачите му напуска Учредителното събрание в Търново през 1879 г. Фолклористът Димитър Маринов в “спомени” за работата си като председател на Русенския окръжен съд отбелязва: “На моята кариера тури точка една случка с един подсъдим..., тая случка остана дълбоко врязана в ума ми и аз реших да напусна съдебното ведомство”. В този дух са свидетелствата на Илия Блъсков, Недю Жеков, на Радко Радославов и др.

Примерите уплътняват, но и усложняват представите за социално-психологическата ситуация, без тя да травмира изцяло и да откаже от участие поколението възрожденци в политическия живот. Още следващата по време генерация в лицето на Алеко Константинов, д-р Кръстев, Т. Г. Влайков, Петко Ю. Тодоров, Антон Страшимиров и др. ще заложи на същия “механизъм”. Но като цяло ще прегърпи неуспех, повечето ще се откажат от държавнически амбиции, ще се разочароват от политическия живот, ще се върнат – и слава Богу! – към творчеството.

Така или иначе България никога вече – след Стефан Стамболов, няма да има поет за министър-председател, и то такъв изключителен държавник! В България никога вече Министерството на просветата няма да има за министър творческа личност от ранга на Петко Славейков, Иван Вазов или Константин Величков. В България никога вече – след Захари Стоянов, Народното събрание няма да има за свой председател такъв летописец и сърцевед, такъв изобразител на българския живот... Но проблемът за мястото и статута на творческата интелигенция в тази ситуация не се изчерпва само с посочените примери, и то видени в своята идеална проекция. Значеща е позицията ѝ на социална прослойка в нейната цялост,

показателни са идеите, внушенията и пътищата, които тя чертае пред българина чрез създаваната от нея литература и изкуство.

Немалко е писано по въпроса, че като художественотворчески рефлекс на противоречивия ѝ тип гражданско присъствие е повишената социална активност и критицизъм в сферите на литературата. За обобщаване на явлението от последната четвърт на XIX век се използваше загърбаното днес понятие “критически реализъм”. То, доста неправомерно, тъй като понякога изкарваме виновни думите, покрай “социалистическия реализъм” “загази” и се превърна в термин табу за литературната критика. Знае се, че в неговите граници е голяма част от творчеството Иван Вазов, на Стоян Михайловски, Алеко Константинов, Тодор Г. Влайков, Елин Пелин, Антон Страшимиров, Михалаки Георгиев, Георги П. Стаматов и мн. др. Доскоро бе общоприета постановката, че тогава българската литература постига един от върховете на своята идейно-естетическа зрялост. Истината е, че чрез тези автори тя демонстрира завидна гражданска смелост и отзивчивост, които правят чест на художественотворческата ни интелигенция.

Но достатъчно ли е това? Достатъчно ли е да изтъкваме само положителния естетически ефект от усилията и постигнатото от критическия реализъм? Според мене – не!

Сблъсквайки се с противоречивото лице на следосвобожденската ни действителност, тази интелигенция – честна и вярна на своя “вроден демократизъм” (Б. Пенев), но по своему “късогледа” и с твърде прагматични хоризонти на социално и национално мислене, се оказа в плен на негацията. Това я подтикна към игнориране на градивното в тогавашния живот на българина, до едно неистово отдаване на отрицанието. Формулата, която белетристът Вазов изведе чрез финала на разказа си “Кардашев на лов” – “Настоящето може да дава живот само на сатирата. Нека бъде сатирата!” – се превърна едва ли не в “модус вивенди” не само за вестникарската публицистика, но и за естетическите рефлексии и обобщения над съвременността.

Така създаваната през 80–90-те години литература загърби ония действително позитивни явления на българския живот, които бяха резултат от Освобождението. А тогава се поставиха основите на редица институции и форми на развитието ни като нация. Ако се върнем на случая с двойника на Вазов – героя му Кардашев, който обикаля столицата София и не намира нищо достойно за възпяване и утвърждаване – трябва да кажем, че той минава, без да ги забележи, покрай сградата на българския парламент, покрай новоучредения български университет, Българската академия на

науките, Висшето рисувално училище; че не отчита важноста на събития като Съединението и победната Българо-сръбска война.

Социалните противоречия са факт, но те не изчерпват същината на националния живот след Освобождението. Опозиционно настроената политически интелигенция обаче чрез поведението си и създаваната литература предпочете да остане на точката на негацията и критицизма, без да си изгради сетива за градивните, положителните страни на процеса. Книгата “Строителите на съвременна България” от Симеон Радев е едва ли не единственото изключение, белязано със знака на голямото и трайното като ориентация, а и като интерпретация.

Тъжна констатация...

Но именно тя отразява еднопосочната натовареност на естетическото мислене през 80–90-те години на 19 век, неговата нечувствителност към положителните страни на националния живот. Скривяването “наляво” – по линията на отрицанието и привлекателността на “левичарството”, “народничеството”, “сиромахомилството”, “спирогулабчевизма” – идва като резултат от формирания се менталитет и аксиологически нагласи на интелигенцията ни, която беше изключително активна, заредена с амбиции и илюзии, но и късогледа, премного политизирана и владена в партизанщините на деня, което я подтикна да остане чужда на същностни тенденции в съвременността.

Изводът е, че сблъсквайки се с противоречивото лице на новия живот, интелигенцията се оказа неподготвена да се извиси и да вникне напълно в неговата същност. И тъй като бе по своему честна, все така заредена с идеализъм и патриотизъм и все още вярна и вярваща в своята мисия спрямо своя народ, тя като цяло се отдаде на социалния критицизъм.

Философията на създаваната тогава литература почти се припокри с философията на отрицанието. Това обрече творческата ни интелигенция през последната четвърт на XIX и началото на XX в. на “война” с държавата и институциите. Което ще рече – “война” с княз Батенберг, с княз Фердинанд, с министър-председателя Стефан Стамболов, с министър-председателя Константин Стоилов... Но няма как да не схванем и другото – липсата на рецептори и съзнание за градивното в този живот.

2. Промяната 1944-та

В условията на съвсем различен обществено-политически контекст се разгърна “срещата” на българската интелигенция с преломността на времето и утвърждаването на новите нрави у нас след 1944 година. Тя

отново се оказа неподготвена да заяви за себе си, да напомни за правата и мястото си в националния живот. В още по-голяма степен се проявиха нейните стеснени духовно-интелектуални хоризонти, прагматизъм, липсата на съзнание за собствена мисия и за мисия на създаваната литература и изкуство. Това я доведе до позната ни трагична ситуация, от която тя предпочете да излезе – за разлика от следосвобожденската ни интелигенция – по други пътища. Този път тя скрива не “наляво”, в посоките на отрицанието, а “надясно”, към компромис с новата власт, за да се стигне до лакировката и безконфликтността като образ на т. нар. социалистическа действителност.

Безспорен е делът на държавата и институциите с тяхната намеса в очертаване обема на понятието “култовска литература”, в универсализиране принципите на т. нар. “социалистически реализъм”. Политиката на новата власт към състава и поведението на интелектуалния елит в областта на литературата, изкуството и културата е безспорно агресивна и приоритетна, ясна и категорична. Нескриваната, широко афиширана цел е пълно подчиняване на художественотворческата интелигенция на Новата идеология. В тази насока формите и пътищата за постигането ѝ са най-разнообразни. Ще спомена част от тях:

а) Многократните лични намеси на Георги Димитров и Вълко Червенков, на Тодор Павлов и Цола Драгойчева, та до Тодор Живков като политически лидери за хода и търсенията на литературата и изкуството, за тяхното официално приемане или неприемане като естетически ценности.

б) “Индексите” на инкриминираната литература – първият се изготвя веднага, още през октомври 1944 г., и бива последван от поредица “списъци”, строго регламентиращи какво да се чете и да пребивава в личните и публичните библиотеки на българина, какво да бъде изземвано и недопускано в тях.

в) Официалната цензура – този могъщ “всечитател” в подобни властови ситуации на неприкрит политически контрол и диктат – изиграва твърде важна роля, тъй като тя е облечена в държавнически санкции, придаден ѝ е законодателен вид.

г) Страхът и “самоцензурата” в такива ситуации, макар и нерегламентирани, допълват много ефикасно онова, което е в задачите на официалната цензура.

д) Литературните погроми, осъществявани като своеобразни “поръчкови убийства” в литературата от 40-те до 70-те години. Обикновено много рядко се стига до тях, но така или иначе “мрежата” изпуска отделни артефакти, които в очите на някои трябва да бъдат дамгосани и отгечени.

е) “Доносът” като скрито престижен и особено “ефективен жанр”, практикуван за жалост и от някои представители на писателската общност. Освен пръснатото тук и там, представа за явлението дава книгата “Писатели и досиета” на Цвета Трифонова.

ж) Натиск за признаване на “вини”, за разкаяние и самокритика – в това отношение са популярни случаите с Димитър Талев, Фани Попова-Мутафова, Владимир Василев, а те със сигурност са повече. . .

Суровата истина е, че 9 септември 1944 г. реално завари писателската общност почти без застъпници на социалистическите идеи. Автори като Никола Фурнаджиев, Никола Ланков, Георги Караславов, Младен Исаев, Асен Разцветников, Ангел Каралийчев, Димитър Полянов, Орлин Василев в тези години не търсят формите на опозиционно политическо присъствие. Знае се, че тогава Г. Караславов получава наградите на Министерството на просвещението, Ник. Ланков – обслужва “плетаческото ателие” на съпругата си, а е известна и реакцията му на пълна незаинтересованост в първия момент на идеята за преврат, Мл. Исаев е под “шапката” на официалния Писателски съюз като секретар.

Но е колкото метафора, толкова и факт, че почти всеки от тях и останалите ни поети на 10 септември “осъмна” със стихотворение-възхвала, посветено на Девети септември. Факт е, че писателската общност като цяло, задъхано и безпрекословно възприема като нещо естествено отредената ѝ обслужваща роля. И то така грубо престаравайки се, че се налага Вълко Червенков – емблематичната фигура на култа у нас, да защитава Димитър Димов и романа “Тютюн” не от други, а именно от нападките на събратята му белетристи и на писателите-критици.

Ето защо убеден съм и в другото – че именно тази незрялост и ограниченост, тази несамостоятелност на интелектуалния ни елит, тази неподготвеност да се възправи пред сложността и противоречията на действителността през 40–50-те години – е по-скоро в основата на създаваната безконфликтна, лакировъчна литература, в забързано обявената “социалистическа класика”. Така се появиха стихосбирки на Никола Фурнаджиев, Божидар Божилов, Богомил Райнов, Валери Петров, текстове в прозата на Павел Вежинов, Никола Маринов, Андрей Гуляшки, Иван Мартинов и др., критически писания на Пантелей Зарев, Емил Петров, Пенчо Данчев, Иван Руж, Стоян Каролев, от които и авторите им по-късно се отказаха. Печален паметник на тази, вкоренила се за съвсем кратко време “услужливост”, т. е. на готовността за безогледно обслужване и нагажда-

чество са и внушителните планини от ненужна днес книжнина във всяка публична библиотека.

3. Промяната 10 ноември 1989

В тази част на обзора си ще бъда по-кратък – примерите са пред всеки от нас, са част от нас. Обществено-политическата ситуация е сходна с вече коментираните. Практически обаче тя постави на мнимо, несъдобносно изпитание целокупната българска интелигенция. И това е най-очевидно при писателската общност, защото с поведението си, с естеството на усилията си през 60–70–80-те години тя се радваше на по-голяма публичност. И като присъствие в медиите, в публичното пространство, и като отношение към нейния продукт – творчеството...

Малцина бяха изненаданите от факта, че още на другия ден, на 11 ноември 1989, почти всички писатели осъмнаха с имената си в декларации и със заклинанията, че винаги са били яростни противници на тоталитаризма, че са “засегнати от народната власт”, че са репресирани заради инакомислие. Наложил се едва сега да научим – нещо, което досега е било старателно изпускано от биографиите – на кого бащата или дядото, тъстът или братовчедите са били съдени от Народния съд, са пребивавали в концлагерите... Всъщност това – с малки изключения – бяха почти същите, които довчера задръстваха българската литература с поеми-възхвали на Сталин и Георги Димитров, с възторжени стихове, публицистика и романа за ТКЗС, за Кремиковци и АЕЦ Козлудуй... Не един и двама са живите свидетели как те покорно приемаха всеки жест на внимание от страна на партия и правителство, как с цената на всичко се домогваха до заветните коти на официалното, т.е. на партийното признание: “заслужил”, “народен”, “лауреат на...”, “първа награда за...”. Бих възкликнал съвсем неакадемично: “Ах, тези мили жертви на тоталитаризма, преди това мило отгледани и така щедро облагодетелствани от него!”

Имена? Това са имената на почти всички, които свариха набързо да се отрекат от част от собственото си минало, били те Блага Димитрова или Радой Ралин; Вера Мутафчиева или Ивайло Петров, Елка Константинова или Розалия Ликова, Стефан Цанев, Марко Ганчев, Георги Данаилов или Георги Мишев... Та до Георги Джагаров, до Любомир Левчев с така наречения му роман “Ти си следващият”...

Оказа се обаче, че когато настъпи политическата промяна, никой не само от посочените, но и от останалите няма “текстове в чекмеджето”.

Знаем защо и кои са причините – не че бюрата, на които те са писали опусите си за Сталин или Димитров, са били без “чекмеджета”. Но в тях нямаше нищо...

Напразни се оказаха и залаганията на групата “писатели зад граница”, “писатели в изгнание”. По традиция – съвсем скромно заветвана от родната литература, по-скоро предлагана от опита на литература като полската, чешката, руската – именно на тези автори се възлагаха известни надежди и очаквания за тип гражданско поведение, прераснало в значимо творческо присъствие. Уви... Това, което предоставиха на литературата ни Георги Марков, Цветан Марангозов, Атанас Славов, Христо Огнянов (стихове, публицистика), Стефан Груев (“Корона от тръни”), Димитър Бочев (публицист и романист), Христо Бонев (поет от Виена) – се оказа със скромни художествени качества. Те просто доказаха максимата, че писателският талант на българина може да се изяви и разгърне само на родна земя. Може би затова позицията към ролите на автори, останали тук и търсили през 60–80-те години пътища и за лична достойна реализация, е по-приемлива като път към истинския ръст на националната ни литература. Днес отношението към тях не е, каквото те заслужават. Имам предвид Емилиян Станев, Йордан Радичков, Генчо Стоев, Васил Попов, Йордан Вълчев, Георги Марковски... Споменавам само прозаисти. Но има и поети, есеисти, критици.

Политическата промяна на 10 ноември 1989, както и фактите на последвалите я години до днес, категорично ни убеждават в крайния резултат от един процес, чието начало е първото десетилетие на 20 век – че у нас художественотворческата интелигенция е подложена на тотално маргинализиране. Самата тя видимо демонстрира отказ от присъщата си суверенна мисия в националния живот. И Държавата, и Властовите институции, и Политическите партии като че ли осъзнават това. И вече не се страхуват от “всевиждащото око на художника” (Ем. Станев), от позициите на интелектуалеца. Затова не полагат усилия да “спечелят” художественотворческата интелигенция, да я имат на своя страна, да ѝ отредят определено място.

Трудно е да се каже – е ли, или не е в наше време българската литература и култура в колапс! Защото това е една отчайваща и безутешна диагноза. Но че кризата на идеалите днес се превръща в криза за статута и мисията на художественотворческата ни интелигенция – а това ще рече минимализиране на ролята на литературата и изкуството в живота на съвременника – едва ли някой може да го оспори, особено сред тези, за които те са съдба и смисъл на съществуване.